

УДК 069.51:737.1(477.43)"1648/1676"(045)

ГРОШОВИЙ ОБІГ НА ТЕРИТОРІЇ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ  
ПЕРІОДУ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1648–1676 РР.

Катерина Данилова,  
старший науковий співробітник  
відділу історії  
КЗК «Хмельницький обласний  
краєзнавчий музей»

*В статті йдеться про грошовий обіг на теренах сучасної Хмельницької області середини XVII ст. Наукове повідомлення опирається на монетні скарби, які є у складі фондової колекції музею.*

*Ключові слова: нумізматика, гріш, півгріш, тригріш, цехін, талер, солід, левендаальдер (левак), Річ Посполита, Поділля, Волинь.*

*The article deals with money circulation in the middle of the 17<sup>th</sup> century in the territory of the modern Khmelnytskyi region. The work is based on the numismatic collection of the Khmelnytskyi Regional Museum of Local Lore.*

*Key words: numismatic collection, cossack, Podole, Volyn, Khmelnytskyi region.*

На початок Національної революції 1648–1676 рр. сучасна Хмельницька область входила до складу Речі Посполитої. Визволивши в кінці січня 1648 р. Запорізьку Січ, чигиринський сотник Богдан Хмельницький розіслав гінців піднімати на боротьбу українських селян та міщан. Вибухнула національно-визвольна війна, яка стала спробою розрубати міцний вузол національних, релігійних та соціальних протиріч, що визріли в Україні в першій половині XVII ст. Влітку 1648 р. полум'я війни перекинулось на Поділля та Південно-Східну Волинь.

У той період на території сучасної Хмельницької області і, в цілому, Правобережної України, можна сміливо сказати, що у тогочасному грошовому обігу були присутні обігові монети першої половини XVII ст.

мало чи не всіх європейських країн. Поряд з монетами Речі Посполитої на наших землях загалом були поширені монети, карбовані у прибалтійських володіннях Швеції, Бранденбурзько-Пруської держави, Германської імперії з її численними світськими та духовними володіннями, Сілезії, Австрії, Італії, Шотландії.

На цей час дедалі помітнішою на грошовому ринку стала присутність в обігу великих срібних монет, емітованих в Голландії (Сполучені Провінції) та Південних Нідерландах (володіння Іспанії). Це монета левендаальдер, або левак. Відмінною особливістю у зовнішньому вигляді левендаальдера було зображення лева, що стоїть на задніх лапах. Саме за цією ознакою й назвали цю монету леваком.

У складі скарбу з с. Богданівці (у минулому – Деражнянський р-н Хмельницької обл.), що зберігається у фондах Хмельницького обласного краєзнавчого музею, є левендаальдери, карбовані в 5-ти провінціях: Фризія 1610 р., Оверейсел 1637 р., Утрехт 1643 р., Кампен 1646 р. та Цволле 1671 р.[11]. Важливо відзначити, що значне поширення цих монет на території Поділля, що тоді межувало з Туреччиною, пояснюється їхньою популярністю у країнах Сходу. Саме через Кам'янець-Подільський – найбільший торговельний осередок східної торгівлі на території Речі Посполитої – до турецьких володінь вивозилися значні грошові суми у левендаальдерах та іншій повновартісній і популярній на Балканах монеті.

У комплексі того ж скарбу є талер – найпопулярніша монета Середньовіччя. Її карбували у більшості країн Європи. Можливість карбувати їх на литовсько-польських землях, була обмежена через відсутність покладів срібла. Литва і Польща карбували дрібні серії або робили над карбування іноземних талерів власним клеймом. У колекції музею – талер з литовським надкарбуванням Фердинанда II Тірольського.

Поряд із срібними грішми в обігу на теренах України XVII ст. перебували також золоті монети. Найпоширенішими були флорини, які

карбувалися ще з 1252 р. у Флоренції. У 1284 р. Венеція випускає в обіг подібний до флорина цехін, який згодом у більшості країн стали називати дукатом. За зразком цих країн розпочали карбування власних монет у германських землях, Угорщині, Іспанії, Франції, Речі Посполитій. Такі рідкісні монети є у згаданому скарбі з с. Богдановець – дукат германський Фердинанда III 1645 р. та цехін (дукат) Дожа Доменіко Контаріні 1659–1675 рр. [11].

Ця різноманітна монетна географія майже не відбита в писемних пам'ятках згаданого часу. В актах та нарративних матеріалах називаються лише номінали монет: соліди, гроші, півторагроші, орти, талари. І тільки в окремих випадках в джерелах як виняток зазначаються місця їхнього карбування. В цьому немає нічого дивного, адже на тогочасному українському ринку, так само як і на ринках інших європейських країн, насамперед, Речі Посполитої, монети цінувалися за вартістю срібла або золота, з яких вони були зроблені, й їхня національна приналежність бралася до уваги лише тоді, коли країна або місто карбування мали славу виробників фальшивих монет. Потреби міжнародної торгівлі змушували європейських можновладців XVII ст. карбувати монети приблизно в однаковому наборі номіналів і дотримуватися тотожної вартості. Це дозволяло купцям легко розраховуватися між собою на міжнародних торгах, а монетам – вільно долати державні кордони та митниці.

У першій половині XVII ст. основним номіналом європейських монетних систем залишався гріш і похідні від нього: пів-, півтора- (півтораки), три- і шестигроші, а також 18 грошей – орт.

Аналізуючи інші монетні скарби з фондів Хмельницького обласного краєзнавчого музею, ми фіксуємо монети середини XVII ст. – польські орти; тригроші (трояки); півторагроші, або пултораки, як їх називали на Волині, або півтораки – на Поділлі.

Однак, подібно як й у XVI ст., більш охоче, ніж польськими, у XVII ст. користувалися литовськими грошами на тих українських землях, що раніше входили до складу Великого князівства Литовського, не зважаючи на зникнення метрологічної різниці між цими монетами в правління Стефана Баторія (1576–1586).

Скарб з с. Коржівці (у минулому – Деражнянський р-н Хмельницької обл.) у кількості 451 монети весь складається з півгрошів литовських Олександра Ягеллончика (1501–1505 рр.) та однієї монети півгроша литовського 1518 р. карбування періоду Сигізмунда I (1506–1548 рр.) [12].

Виключно з півгрошей литовських (74 монети) складається скарб з с. Закриничне (Ізяславщина) [13].

Найдавніші у нашій фондовій збірці є 3 півгроша Яна Ольбрахта (1492–1501 рр.) у складі скарбу з с. Савинці (у минулому – Ярмолинецький р-н Хмельницької обл.) [14].

Наявні півгроші та гроші литовські та коронні й в інших скарбах, що зберігаються у фондах нашого музею.

Монети двох інших номіналів – три- і шестигрошів, – як показують наповнення інших скарбів, були досить рідкісними. Маємо лише один екземпляр тригроша (тройка) 1590 р., карбованого в Ризі, та 17 монет коронних трояків Сигізмунда III Вази (1587–1632р.). І у складі скарбу з с. Богданівці (у минулому – Деражнянський р-н Хмельницької обл.) – лише 6 екземплярів монет тригроша того ж таки Сигізмунда III Вази (1587–1632 рр.) [11, 14]. І, зовсім мало 6 грошів: три одиниці у складі скарбу з с. Попівці (у минулому – Летичівський р-н Хмельницької обл.) та стільки ж ( 6 одиниць) у скарбі з с. Богданівці (у минулому – Деражнянський р-н Хмельницької обл.).

Події Національної революції, яку розпочав Богдан Хмельницький в середині XVII ст., мали значний вплив на всі аспекти політичного, економічного, культурного життя подільських земель. Нестабільність,

викликана військовими подіями, виявила необхідність проведення грошової реформи. Значні фінансові проблеми держави були зумовлені, насамперед, зростанням непередбачуваних воєнних видатків. На ринку відчувався брак розмінної монети. Саме тому в 1650 р. король Ян II Казимир (1648–1668 рр.) провів монетну реформу, яка призвела до відновлення широкомасштабного карбування повновартісних розмінних монет. Однак в умовах війни дана акція не могла мати успіх. Високоякісна продукція коронних монетних дворів не затримувалися на ринку, а вивозилася за кордон або осідала у скарбах. У монетних комплексах з с. Попівці (у минулому – Волочиський р-н Хмельницької обл.) та с. Богданівці (у минулому – Деражнянський р-н Хмельницької обл.) наявні коронні орти Яна II Казимира, викарбовані у 1659 р. [11, 15].

Непроста ситуація періоду Національної революції змусила уряд розпочати емісію неповноцінної монети. У розпал бойових подій 1659 р. сейм погодився з пропозицією італійця Тіта Лівія Боратіні щодо карбування мідних солідів (шелягів, боратинок) на коронних та литовських монетних дворах. Усього впродовж 1659–1668 рр. було викарбовано мідних солідів на суму 20 млн. польських злотих (1 млрд. 800 млн. од.). З них 46% припало на продукцію коронних монетних дворів, а 54% були виготовлені на литовських монетарнях. На аверсі карбували портрет короля, на реверсі – герб Польської держави. Величезні масштаби емісій, а також значний період перебування цих монет в обігу стали причиною того, що боратинки були найпоширенішими розмінними номіналами українського грошового ринку до середини XVIII ст. Згадками про них рясніють тогочасні документи, вони присутні майже у всіх монетних скарбах того часу. Цікавим фактом є те, що у складі скарбів нашого музею боратинок – одиниці. Так, в складі скарбу з с. Савинці – декілька екземплярів солідів коронних, ризьких та литовських; у скарбі з с. Коржівці – солід коронний 1592 р. [16]; одна монета зі стертою датою – у складі скарбу з с. Попівці [15]. Відсутність боратинок в складі

скарбів означає, що ці комплекси відносяться до так званих «багатих скарбів», мідними ж солідами користувалося незаможне населення. До прикладу, в музеях сусідніх областей скарби з боратинками налічують по декілька тисяч екземплярів [10, с. 46].

Декілька поодиноких монет потрапили до нашого музею після ґрунтовних археологічних досліджень 1991–1992 рр., метою яких були пошуки поля – місця відомої Пилявецької битви Б. Хмельницького з польськими військами, яка відбулась 23 вересня 1648 р. у с. Пилява (у минулому – Старосинявський р-н Хмельницької області). Передбачалися дослідження залишків замку, в якому знаходилася ставка Богдана Хмельницького під час цих подій. Принагідно додамо, що до фондів музею разом із вищезазначеними монетами потрапили унікальні речі Середньовіччя – люльки, фрагменти скляних фужерів, пательня, підкови, ножі, виделки, фрагменти куманців та кахлів, а також орти Яна Казимира 1659 р. – 3 од., декілька солідів зі стертими датами, кримські акче, якими зазвичай розраховувалися заїжджі купці [1].

Чи карбував Богдан Хмельницький власну монету? Це доволі суперечливе питання актуальне і до сьогодні. У 1923 р. вийшов III том праці М.Є. Слабченка з історії української економіки, де автор, зокрема, порушив питання грошового обігу в Україні в середині XVII ст. Він стверджує, що Богдан Хмельницький карбував свою власну українську монету, причому розпочав виробництво грошей на другому році Національної революції, у 1649 р. [6, с. 108–110].

Думка М. Слабченка ґрунтується лише на одному документі – «Записке дьяка Григория Кунакова о добытых им в бытность в Польше сведениях касательно войны с поляков с козаками в 1649 г., о сейме, о состоянии умов в Польше и проч.». Повідомляючи про становище, яке складалося в Україні на кінець 1649 р., Кунаков писав: «А в Чигирине делают деньги на яких з одного боку меч, а з другого ім'я Богдана Хмельницького». Кунаков, правда,

не бачив ні монетного двору, ні його продукції, тобто грошей, які б міг карбувати Богдан Хмельницький [6, с. 110]. Такі обмежені факти не можуть стверджувати про існування монетного двору козацтва.

Робота М. Слабченка піддалася гострій аргументованій критиці у 1925–1926 рр. в колах Українського наукового товариства. Найактивнішим опонентом був В. Шугаєвський, який також досліджував можливість карбування Богданом Хмельницьким грошових знаків [7, с. 111]. Аналізуючи чимало наукових досліджень по нумізматиці, неможливо не відмітити, що в численних монетних скарбах, виявлених на території України, в тому ж числі і в тих, що зберігаються у Хмельницькому обласному краєзнавчому музеї, немає жодної монети Богдана Хмельницького, який на думку Шугаєвського, не планував від'єднуватися від Речі Посполитої в економічних зносинах.

Варто сказати, що гіпотеза М. Слабченко мала не тільки опонентів, але й прихильників. У тому ж 1924 р. І. Крип'якевич та І. Борщак висловили думку про те, що Б. Хмельницький намагався-таки вживати певні заходи до випуску власної монети. Відомо, що гетьман з початку Національної революції прагнув провадити самостійну фінансову політику, надаючи цьому питанню першорядного значення. Емісія власної монети дала б можливість йому регулювати грошовий обіг в Україні, уніфікувати ціни та податки. У головному архіві давніх актів у Варшаві зберігається лист подільського воєводи Станіслава Потоцького королю Яну Казиміру від 29 жовтня 1652 р., в якому він скаржиться на свавілля Хмельницького, що той зазіхає на права короля і карбує власні гроші [6, с. 376 ]. Отож, питання про карбування власної монети гетьманом Богданом Хмельницьким залишається відкритим і чекає на дослідників.

Таким чином, грошовий обіг на території Хмельницької області періоду Національної революції 1648–1676 рр. потребує подальшого дослідження. Надважливим джерелом цього дослідження слугують

нумізматичні колекції музеїв України, зокрема Хмельницького обласного краєзнавчого музею

#### ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Vinohrodska L.I. Arkheolohichni doslidzhennia u s. Pyliava Khmelnytskoi oblasti Starosyniavskoho raionu. *Pyliavetska bytva 1648 roku v istorii Ukrainy. Materialy vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii, prysviachenoï 400 richchiu vid dnia narodzhennia Bohdana Khmelnytskoho*. 22–24 veresnia 1995 r. Stara Syniava 1995 r.
2. Kozubovskyi H.A. Problema karbuvannia vlasnykh monet za chasiv Bohdana Khmelnytskoho. *Finansy Ukrainy*. 1998. № 3. S. 107–111.
3. Kotliar M. Chy karbuvav Bohdan Khmelnytskyi vlasnu monetu? *Ukrainska numizmatyka i bonistyka*. 2000. № 1. S. 42–47.
4. Kotliar M.F. Hroshovyï obih na terytorii Ukrainy doby feodalizmu / AN Ukrainiskoi RSR, In-t istorii. Kyiv: Nauk. dumka, 1971. 174 [1] s., [8] ark. kart.
5. Kotliar M.F. Narysy istorii obihu y lichby monet na Ukraini / AN Ukrainiskoi RSR, In-t istorii. Kyiv: Nauk. dumka, 1981. 237 s.
6. Krypiakievych I.P. Bohdan Khmelnytskyi. K., 1954. 377 s.
7. Kryp'iakievych I.P. Monety Bohdana Khmelnytskoho i Petra Doroshenka. *Stara Ukraina*. 1924. № 1. C. 101–104.
8. Petrovskyi M. Chy isnuvala v Ukraini vlasna moneta za chasiv Bohdana Khmelnytskoho? *Zapysky istorychnoi sektiï Vseukrainskoi Akademii Nauk (nadali ZIC VUAN)*. 1925. T. 19. C. 120–121.
9. Shust R.M. Numizmatyka :istoriia hroshovoho obihu ta monetnoi spravy v Ukraini: Navch. posibnyk. K.: Znannia, 2007. 371 s.
10. Shust R.M. Numizmatyka :istoriia hroshovoho obihu ta monetnoi spravy v Ukraini: Navch. posibnyk. K.:Znannia, 2007. 371 s.
11. *Fondy KhOKM-Nm475*.
12. *Fondy KhOKM-Nm829*.
13. *Fondy KhOKM-Nm571*.

14. *Fondy KhOKM-Nm496.*
15. *Fondy KhOKM-Nm-584.*
16. *Fondy KhOKM-Nm-585.*